

Szabó Márton

A politikai fogalmának elmélyítése Carl Schmitt partizánelméletéről

Carl Schmitt partizánelméletének recepciója alapvetően azon múlik, hogyan értelmezzük a „das Politische” kategóriáját. Az összefüggést Schmitt már a címmel egyértelművé teszi, hiszen a *Theorie des Partisanen* című munka (a továbbiakban: *Partizánkönyv*) alcíme arra utal, hogy az elemzés a politikai fogalmához kapcsolódik: *Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen*, azaz „Közbevetett megjegyzés a politikai fogalmához”. Természetesen ennél többről van szó; a *Partizánkönyv* elméleti értelmezését kívánja adni a jelen történelmi helyzetnek, amelyben Schmitt szerint az irreguláris harcos cselekvése és gondolkodása vált meghatározó tényezővé, vagy ahogyan írja, „a partizán, aki a klasszikus hadviselés szempontjából pusztán »irreguláris harcos« volt, egy puszta peremfigura, időközben a világforradalmi hadviselés – ha nem is a központi, de legalább – kulcsfigurájává vált” (SCHMITT 2002, 14).

KÖNYVEK ÉS KÖRÜLMÉNYEK

Schmitt főművének – a *Der Begriff des Politischen*nek (a továbbiakban: *A politikai fogalma*) – az 1927-es első változata és több átdolgozott kiadása után 1963-ban jelent meg a véglegesnek tekinthető szövege.¹ Schmitt ugyanebben az évben jelentette meg a *Partizánkönyvet* is. A dátumok azt jelzik, hogy több mint harminc éven át dolgozott a politikai fogalmán, de legalább is tartósan foglalkoztatta a politika nem metafizikai alapú értelmezése és kidolgozásának lehetősége.² Az 1963-as évi említett két Schmitt-publikációnak van egy feltűnően közös vonása: a munkák *A politikai fogalmának* további kidolgozásai, konkretizálásai vagy elmélyítései. Kiadástörténetileg tekintve arról van szó, hogy a munka 1963. évi kiadása egy terjedelmes új előszón túl egyrészt tartalmazza a tanulmány régi, 1932-es alapszövegét, másrészt viszont három rövidebb írást csatolt az alapszöveghez. Ezeket ő korolláriumoknak (folyománynak, következménynek) nevezte, jöllehet közülük az első már az 1932-es kiadásban is szerepelt; az első a semlegesség, a második a háború és az ellenségfogalmak, a harmadik a nemzetközi jog nem államra vonatkozó kategóriáinak az értelmezése (SCHMITT 2002, 69–82).

Ezekhez hasonló kapcsolódásnak vagy továbbvitelnek tekinthetjük azonban a *Partizánkönyvet* is, amelynek *A politikai fogalmához* való tartozására nemcsak alcíme utal.³

¹ A *Der Begriff des Politischen* előzményeiről és kiadástörténetéről adtam egy rövid áttekintést *A politikai fogalmáról* készült tanulmányom 2. lábjegyzetében (SZABÓ 2000, 24).

² Korábban egy ilyen igény jogosságát, a schmitti megoldás eredetiségét és ennek szemléleti-módszertani alapvonásait kíséreltem meg kimutatni a *Der Begriff des Politischen* elemző tanulmányomban (SZABÓ 2000).

³ A munkák magyar nyelvű kiadása is ennek az összetartozásnak a szellemében készült, amennyiben a politikai és állami problematikáját tárgyaló Schmitt-művek magyar nyelven *A politikai fogalma* összefoglaló címen jelentek meg.

A munka 1963-as kiadásának előszavában Schmitt külön is kitér a két mű összetartozására, mégpedig annak a kérdésnek a felvetése kapcsán, hogy a XX. század második felében miként lehet egyáltalán vizsgálni a politikai jelenségeket, tekintettel az állam szerepének háttérbe szorulására. „A rendszerek kora elmúlt”, írja lakonikusan a képlékeny és bizonytalan valóság kapcsán, amivel éppen *A politikai fogalma* vetett számot. Természetesen még mindig lehetséges olyan visszapillantó történeti munkát írni, amely a múlt meghatározott korszakainak „fogalmait rendszertanuk tudatában reflektálja”. Mit kezdünk azonban a jelennel, ha ehhez a tudományos elemzés szándékával közelítünk? Schmitt két lehetséges utat jelöl meg. Az egyiket a korolláriumok képviselik, amelyek egy-egy jelenséget a résztvevők által használt fogalmak és kritériumok alapján vizsgálják, s így feltárul, hogy „a fogalmak a fogalmi mezőben elfoglalt helyük révén” (SCHMITT 2002, 13) mit jelentenek és milyen funkcióra használhatók. A másik utat a Partizánkönyv képviseli, amit én, szociológiai terminológiát használva, a politikai esettanulmányának neveznék. Azt értem ezen, hogy a schmitti *das Politische* szemlélet birtokában nemcsak egymást kölcsönösen megvilágító fogalmakat lehet vizsgálni, hanem konkrét társadalmi jelenségeket és folyamatokat is, aminek során új oldaláról mutatkozik meg a vizsgált jelenség politikai természete. Az így vizsgált esetek módszertanilag tekintve viszont példák, amelyek nem átfogják vagy megalapozzák tárgyukat, hanem megvilágítják, vagy ahogyan Schmitt írta a *Partizánkönyv*ben, elmélyítik.⁴

Úgy vélem tehát, akkor értjük jól a schmitti partizánelméletet, ha világos előttünk, hogy ebben a munkájában ő nem egy insitucionalista elmélet szellemében vizsgálódott, nem egy objektív eseménytörténetet mondott el, amely elmondható lenne más szempontok szerint is, de nem is egy elvont elméleti tételt és politikai igazságot kívánt előadni egy konkrét tárgy kapcsán. Ennek ellenére partizánelméletének recepciói rendre az empirista és intézményközpontú felfogás talaján állva értelmezik és marasztalják el nézeteit.⁵ Schmitt a XX. század közepén az ellenségesség totalitását látja maga körül: a nemzetközi viszonyokat a hidegháború logikája hatja át, a hadi gépezetet a tömegpusztító fegyverek felhalmozása és a megállíthatatlannak tűnő fegyverkezési verseny uralja, az ideológiát pedig a különféle forradalmi eszmék eszkalációja és a kizárólagosságra való általános igény jellemezi. Schmitt szerint a világban a háború új fajtája és az ellenségesség új realitása bontakozott ki, s ennek eszmélkedésre és elméleti megújulásra kell készítenie bennünket. Az új elmélet éppenséggel az ő „*das Politische*” teóriája, amely a politikát csak önmagából, a ma-

⁴ A politikai fogalma 1963-as előszavában írja Schmitt, hogy „a háború új, korszerű fajtái és módszerei az ellenségesség jelenségére való eszmélődésre kényszerítettek bennünket. Egy önálló, »A partizán elméletéről« szöveg új nyomásával egyidejűleg megjelenő értekezésben ezt különösen aktuális és akut példán mutatom meg.” (SCHMITT 2002, 13.)

⁵ Írásomnak nem tárgya a schmitti partizánelmélet recepcióinak bemutatása, de állításom alátámasztására álljon itt egy hosszabb idézet, amely áttekinti a schmitti partizánelmélet recepcióiban megfogalmazott kritikákat: „Egyrészt a partizán nála mindannak a rémképe, ami politikailag kialakulhat a háború korlátozásának megszűnése során (DEMANDT 1988, 23–32; FREUND 1988, 387). Másrészt csak azokat a jelenségeket tekinti a partizánháborúhoz tartozónak, amelyek a korlátok közé nem szorított állami háború lehetetlen viszonyai között kialakulhatnak (KAUFMANN 1988, 68). Az államiság tagadása révén a partizán éppenséggel politikai karakterét veszti el (SCHMITZ 1965, 226). Továbbá nála a partizán tellurikus jellege másodlagos, szemben az alapvetőnek tekintett irregularitással (SCUPIN 1966, 247). Ismét más álláspont szerint az irregularitás és az illegálitás azonos jelentésűek (NEUMANN 1980, 224). Végül a partizán négy jellegzetessége csak a partizán külső problémájához kapcsolódik (TOMMISSEN 1968, 713; LLANQUE 1990, 77–78).

ga belső oppozícióiból próbálja magyarázni, úgy, ahogyan a szemünk előtt van, vagy a lábunk előtt hever.⁶

A schmitti „politikai politika” elmélete ezért is mindig konkrét tárgyon, valóságos eseményen és élő szereplőkön gondolkodik el: az elemzés kiindulópontja és kibontott végeredménye a konkrétumként létező kivételes eset vagy típus, amely elmélyíti és megvilágítja az elemzett területet. Így kerül Schmitt elemzésének középpontjába most is egy valóságos történelmi figura, a partizán, akinek az alakja és történelmi változása köré szerveződve a maga konkrét totalitásában tárul fel az ellenségesség totálissá válásának történelmi tendenciája. Schmitt már egy bő fél évszázaddal ezelőtt világosan észlelte az állami hatalom fokozatos háttérbe szorulását, és a szuverén államok nemzetközi együttműködésén alapuló vesztfáliai békerendszer lassú összeomlását. Számára a partizán nem szabadságharcos és nem terrorista orgyilkos, kinek-kinek elkötelezettsége szerint, hanem az államiság háttérbe szorulásának politikai hordozója, az irregularitás harcosa. Mert az államiság elkötelezett híve, nem kíséri rokonszenvvel a folyamatot, de ez nem akadályozza abban, hogy leírása tárgyilagos, elemzése pedig pontos legyen.

GERILLA, FORRADALMÁR, TERRORISTA

Amikor Schmitt keresi a választ arra a kérdésre, hogy kik is valójában a „partizánféle” harcosok, akkor sajátosságait az államisághoz való viszonyrendszer részeként tárja fel, és a fokozatosan kibontakozó irregularitás kapcsán a partizán három történelmi típusának létezésére mutat rá: gerilla, forradalmár, terrorista. Elemzésében ez a vonás alkotja a partizán identitását és identitásának differenciálódását, amely azonban az ellenséghez való viszonyban tesz szert jelentésre. „Az emberiség minden korszakában, valamennyi háborújában és harcában léteztek háborús és harci szabályok, következésképpen a szabályok áthágásának és semmibe vételének esetei is – írja. – Különösen a felbomlás korszakaiban, például a harmincéves háború idején német földön (1618–1648), továbbá a világtörténelem valamennyi polgárháborújában és gyarmati háborújában mutatkoztak olyan jelenségek, amelyeket a partizánságra jellemzőnek lehet nevezni.” (SCHMITT 2002, 106.) Csakhogy ezek a „partizánságra jellemző” jelenségek még nem konstituálták magát a partizánt, különösképpen pedig nem tették őt a történelmi-politikai folyamatok fontos szereplőjévé. Az „előkép” egyszerűen csak szabályszegő volt, aki legfeljebb megsértett magánérdekeit képviselte, többnyire azonban a saját szakállára s javára „kalózkodott”, és akinek kiszámíthatatlan akciói hol jól, hol rosszul jöttek egyik vagy másik harcoló félnek. Az ilyen figurákat ezért mindkét oldal részéről általánosan üldözték, akikkel az ismert hadi maxima szerint a hadseregnek még csak dolga sincs: „(...) a hadsereg legyőzi az ellenséget, a rendőrség pedig ártalmatlanná teszi a fosztogatókat.” (SCHMITT 2002, 124.)

⁶ A politikai fogalmát elemző tanulmányomban azt állítottam, hogy Schmitt ebben a jelentőségét aligha túlbecsülhető munkájában a politika új értelmezését és szemléletmódját dolgozta ki. Innen a különös cím, a *Der Begriff des Politischen*, amellyel Schmitt kategorikusan is jelzi, hogy írása nem a politikáról (*die Politik*) szól, a kifejezés hagyományos és megszokott értelmében. Dolgozatomban azt igyekeztem prezentálni, hogy Schmitt *A politikai fogalmát* három szemléleti vagy értelmezési kategória mentén konstituálja: a megkülönböztetés és az osztályozás elve, az intenzitáskritérium, valamint a kivételes eset és a határdefiníció elvei alapján (vö. SZABÓ 2000).

Ahol és amikor azonban a magánfegyveres közügyet próbál képviselni, és összefog más irregulárisan harcoló személyekkel, ott hadi-politikai tényezővé válik; ekkor a háborúzás vonatkozásában megszűnik az állam és a politika egymást fedő azonossága, avagy fordítva, éppen ennek az elválasztódásnak a kifejezése. Történetileg – írja Schmitt – „az 1808-as spanyol gerillaháború partizánja volt az első, aki kockázatni merete, hogy irregulárisan harcoljon az első modern reguláris hadsereg ellen.” (SCHMITT 2002, 106.) Vannak ugyan arra irányuló kísérletek, hogy a partizánt valahogyan reguláris harcosként fogják fel és kezeljék, de ezek a próbálkozások rendre kudarcot vallanak, hiszen a partizán azonosíthatatlan harcos: nem viseli nyíltan fegyvereit, nem különbözteti meg magát a civilektől látható jelzésekkel, például egyenruhával, nem tudni, ki irányítja, általában is semmibe veszi a hadi jog előírásait.⁷ A partizán kettős értelemben is civil harcos, egyrészt elrejtőzik a civilek közé, vagyis külső megjelenése szerint nem katona, másrészt pedig valóságosan sem tagja az államilag szervezett hadseregnek, nem reguláris katona, hanem olyan civil, aki egy közügy érdekében ideiglenesen fegyvert fogott a kezébe.

A partizán meghatározó figuraként tehát a XVIII. század elején lép a világtörténelem színpadára, ám azóta több alakja is kialakult. Schmitt a *Partizánkönyv*ben többek között ezért is használja a partizán kifejezést összefoglaló kategóriaként. Az irreguláris harcost kétszáz éves története során koronként, országonként és háborúként különböző nevekkkel illették, hívták gerillának, franktirőrnek, orvlövésznek, illegális harcosnak, hivatásos forradalmárnak, terroristának és még sok minden másnak. Schmitt azonban a gerillát, a forradalmárt, a terroristát a típus három történeti alapváltozataként írja le, amelyekben a partizán eljut „a haza defenzív őseredeti megvédelmezőjének” szerepétől a „világuralomra törő agresszív aktivista” alakjáig (SCHMITT 2002, 121). A folyamat meghatározó eleme, hogy ellensége, aki ellen harcol és akihez képest önmagát definiálja, vele együtt egyre inkább elszakad az államiság kényszerétől; az irreguláris harcos mindig is „a jogtalanná tett ellenségességben keresi jogait” (SCHMITT 2002, 121).

A gerilla az állami hadsereg háborúinak kiegészítő vagy zavaró tényezője. Ez a minősítés nem a gerilla stratégiai jelentőségére vonatkozik, hiszen néha a partizánok a győzelem elengedhetetlen tényezői, hanem társadalmi és politikai státusukra. Schmitt ezt a jellegét a gerilla-partizán tellurikus vonásaként specifikálja, és ahhoz az állapothoz köti, amikor az egyik állam hadserege területszerzési céllal megtámadja a másik ország seregeit. Ilyenkor nemcsak a reguláris seregek mozdulnak meg, hanem a civilek egy része is ellenáll, néha éppen az állam katonáinak hathatós, bár titkolt segítségével. Ilyen védekező jellegű gerillaháborúnak tekintette Schmitt a Napóleon ellen kibontakozott spanyol, porosz és orosz partizánküzdelmeket. Mindenesetre szerintem már itt kezdetét veszi a háború leválása az államról és az erőszak-monopólium diverzifikálása.

A gerilla ellensége egy valóságos és konkrét ellenség, aki maga helyezte magát az ellenség státusába, mert a nemzetközi jog konvenciói szerint is megtámadott egy adott

⁷ Az tekinthető partizánnak, írja Schmitt, „aki kerüli, hogy fegyvereit nyíltan viselje, aki lesállásból támadva harcol, aki álcázása érdekében nemcsak az ellenség egyenruháját használja fel, nemcsak rögzített vagy kötetlen rangjelzéseket alkalmaz, hanem a legkülönbélebb civil ruhákat ölti magára. A partizán legerősebb fegyvere a titokzatosság, a sötétség és a homály, amelyekről nem mondhat le becsületes módon anélkül, hogy ezáltal el ne veszítené az irregularitás terét, vagyis anélkül, hogy ezáltal meg ne szűnne partizánnak lenni.” (SCHMITT 2002, 126.)

országot. Schmitt történeti elemzéseiben bemutatja, hogy a gerilla mi módon választja le ellenfelét a nemzetközi jog konvencióiról, hogy illeszt egy sötét dimenziót a reguláris seregek csatáinak nyílt színtereire, amelyben a támadó ellenség kriminalizálódik. A későbbi fejlemények fényében azonban világosan látható, hogy a gerilla nem egy szabadon konstruálható, „világméretű” abszolút ellenséggel áll szemben, akit mindenestől el kell törölni a föld színéről. Ez már a hivatásos forradalmár ellensége. „A partizánnak (...) valóságos, de nem abszolút ellensége van. Ez következik politikai karakteréből. Az ellenségesség másik határa a partizán tellurikus karakteréből következik. Azt a darab földet védelmezi, amelyhez őseredeti kapcsolat fűzi. Taktikájának felfokozott mozgékonyasága ellenére alappozíciója védekező jellegű maradt.” (SCHMITT 2002, 121.)

A forradalmár is civil harcos, a gerillától azonban két dologban mindenképpen különbözik. Egyrészt fellépése idején nincs háború, legalábbis a forradalmár harcos nem államok közötti háborúban kíván részt venni, ő már a frontvonalakat is maga kívánja létrehozni. Másrészt nem is területvédő céllal háborúzik, ő eszmék s ügyek elkötelezettje, és a frontokat is ilyen tagolások mentén nyitja meg. Mi több, „a politikai elkötelezettség szélsőséges intenzitása” jellemzi (SCHMITT 2002, 159). Az államról való leválása ezért új típusú háborúhoz, polgárháborúhoz vagy forradalomhoz vezet, amelyben egy adott államon belül vagy a különböző államokat átmetszve, a társadalom különböző csoportjai állnak egymással szemben. Ugyanakkor ez a háború, mert benne a harcolók területi kötöttségei másodlagossá válnak, könnyen diffundál. A forradalmi és ellenforradalmi eszmék sokkal inkább csereszabatosak, mint a tellurikus kötöttségű nemzeti-állami idea.

Schmitt szerint az egész folyamatban Lenin alakja és tevékenysége a meghatározó, mert a forradalmi harcot egy minden határt áthágó, világméretű küzdelem középpontjává tudta tenni. Karl Marx és Friedrich Engels még lehetségesnek tartották a proletármozgalom céljainak elérését parlamentáris keretek között is, utal rá Schmitt, Lenin azonban erre már csak a polgárháborút tartotta alkalmasnak, sőt az emberiség jövőjét is nemzeti határokat áthágó, fegyveres „forradalmi összefolyamatnak” képzelte el. „Lenin volt az első – írja Schmitt –, aki a partizánt teljes tudatossággal a nemzeti és a nemzetközi polgárháború fontos alakjaként fogta fel és megkísérelte a központi kommunista pártvezetés hatékony eszközévé tenni.” (SCHMITT 2002, 133.) A partizán nála lépte át végérvényesen az országhatárokat és az állami kereteket. Az irreguláris harcos itt lett pártkatoná, az egyetlen párt igaz harcosa, márpedig „a párt abszolútizálásával a partizán is abszolúttá vált és az abszolút ellenségesség hordozójává emelkedett” (SCHMITT 2002, 161). A (hivatásos) forradalmár ellensége pedig az osztályellenség, aki definíciója szerint maga az abszolút ellenség,⁸ és akit egy hadüzenet nélküli háborúban nyil-

⁸ Mao Ce-tung tanítását és politikusi működését Schmitt is igen jelentősnek ítéli, mégpedig abból a szempontból, hogy megkísérelte a gerilla és a forradalmár, a területi küzdelem és a világforradalom összekapcsolását. Eredetisége Schmitt szerint éppen az, hogy képes volt egyesíteni a térrőlküli világgellenség elleni harcot és a mindig tellurikus jellegű gyarmatosítók elleni küzdelmet, elmélyítve ezzel „a háborúról mint a politika folytatásáról szóló formulát” (SCHMITT 2002, 139). Schmitt szerint az egyszerű és átütő erejű maói gondolat lényege, hogy „a háború értelme az ellenségességben rejlik. Mivel a háború a politika folytatása, ezért, legalábbis lehetőség szerint, az ellenségesség egyik elemeként mindig tartalmazza a politikát is; és ha a béke magában foglalja a háború lehetőségét – ami hát sajnos a tapasztalatok szerint így van –, akkor a potenciális ellenségesség mozzanatát is tartalmazza. A kérdés csak az, vajon az ellenségességet lehet-e védelmi intézményekkel korlátozni és szabályozni, tehát az ellenségesség relatív vagy abszolút jellegű. Ezt magának a hadviselőnek kell eldöntenie a saját kockázatára. A partizánból kiindulva gondolkodó Mao számára a mai béke csupán a valóságos ellenségesség megnyilvánulási formája, amely az úgynevezett hidegháborúban sem szűnt meg.” (SCHMITT 2002, 139.)

vánítottak minden gonosz megtestesülésének. Az abszolút ellenséget ezért csak győlni lehet, és minden lehetséges eszközzel törekedni kell végső megsemmisítésére. Vagyis nem lehet vele sem tárgyalni, sem egyezkedni, sem békét kötni.

A partizán harmadik történelmi alakja a terrorista, akit azonban Schmitt nem tárgyal külön és részletesen, szemben az előző kettővel, hanem csak utal „működésére”, alkalmanként néven is nevezve őt, elsősorban azokon a helyeken, ahol „egy új partizánság nem várt megjelenési formáit” (SCHMITT 2002, 162) igyekszik megragadni. Az új irreguláris harcosnak és a rombolás új formájának kialakulását a tömegpusztító fegyverek elterjedésének és használatának mint a terror eszkalációjának a logikájához kapcsolja. A terrorista ugyanis már nem forradalmár, hiszen a forradalmár egy igazságosabb rend nevében harcol az államrendet fenntartó csoportok ellen, a terrorista viszont mindenről leválva, minden ellen, bárhol és bármikor, bármilyen eszközt felhasználva, vagyis a háború és a politikai gondolkodás egy új formáját teremti meg és képviseli.⁹ Paradigmatikus jelentésű a tény, hogy a forradalmárok között nem voltak öngyilkos harcosok. Mindenképpen a terrorista teljesíti ki a szabályozatlan és ellenőrizetlen erőszak lehetőségét, ő képviseli a privatizált harc végigvitelét, a nemzetközi jog kötelmei alól végérvényesen megszabadított háború természetét (SZABÓ 2001).

Nem az a kérdés tehát, hogy a terroristák milyen nemes vagy nemtelen eszmék nevében cselekszenek, hanem arról van szó, hogy olyan önazonosság hordozói, amely végérvényessé teszi a fegyveres küzdelem elszakítását nemcsak a jogtól és az államtól, hanem a civil társadalomtól is, hiszen a terrorista alkalmanként azokat is legyilkolja, akiket képvisel, sőt beilleszti rendszerébe az öngyilkos harcost. A terrorista ellensége ezért – én úgy mondanám – maga az élet, ami a végső ellenségesség abszolutizálása, ezért az ellenség absztrakt formája. Schmitt világosan látja, hogy azok a katonák vagy harcosok, akik megfelelő eszközök birtokában ellenfelük totális megsemmisítésére törnek, nem egyszerűen csak harcolnak, hanem egy totálisan értéknélküli élet ellen küzdenek, ezért a teljes megsemmisítés vágya hatja át őket. Ennél kevesebbel nem érhetik be, az enyhébb cél harcuk értelmét veszélyezteti.

PARTIZÁNELMÉLET ÉS A POLITIKAI FOGALMA

A partizán figurájának rekonstruálása és differenciálása, úgy vélem, világossá tette, hogy Schmitt egyrészt valóban nem egy minden lehetséges eseményre kiterjedő és átfogó „partizánmonográfiát” írt, de még csak nem is azzal foglalkozott, hogy rendszerbe foglalja a múlt meghatározott darabjait és ezt „okszerű” magyarázatokkal lássa el. Nyilvánvalóan az érdekelte, amit egy konkrét elemzése kapcsán így általánosít: „(...) a partizán (...) a politikai valóság megismerésére szolgáló kulcsnak bizonyul.” (SCHMITT 2002, 140.) Ez a kulcs pedig olyan módon nyitja a múltbéli és jelenbéli társadalmi valóság kapuját, hogy Schmitt a politikai fogalma szerint értelmezi a partizán létét és alakváltozatait, nevezetesen (1) a megkülönböztetés és az osztályozás, (2) az intenzitáskritérium és (3) a határdetermináció elvei szerint.

(1) A partizán alakváltozatai és történelmi „kiteljesedése” kapcsán mind a harcoló, mind a megfigyelő azzal a nyugtalanító ténnyel szembesül, hogy a küzdelem alapját

⁹ „A terror stratégiája létrehozta az erőszak, a kreativitás és a racionalitás kombinációinak új formáját, ennek következtében új alakot kölcsönzött a háborúnak.” (MÜNKLER 1990, 587.)

alkotó megkülönböztetés, nevezetesen az ellenség mibenléte és természete, nem eleve adott állapot, amit a partizán egyszerűen csak jól vagy rosszul felismer, hanem a harcoló maga teremti ellenségét, mégpedig egyre inkább kiteljesedő mértékben, egyre nagyobb szuverenitással és egyre elmélyülő intenzitással. A partizán történelme éppen arra világít rá, hogy a legélesebb politikai ellentét kifejlődése nem valamiféle objektív adottság pusztá tükrözése, hanem divízió és definíció kérdése. Az intézményektől és az állami kötelemektől elváló politikai társadalomtest nemcsak a civil életben, hanem a háborús viszonyokban is hatalmi tényezővé válik, amely más szabályok szerint szerveződik, mint a regularitás. Schmitt okkal vélte úgy, hogy a partizán történeti szerepének vizsgálata kapcsán „a politikai fogalmának fejlődését” kísérhetjük nyomon (SCHMITT 2002, 136).

Már a gerilla hozzáilleszti a maga sötét dimenzióját a reguláris seregek nyílt csatereteihez, a polgárháborúk forradalmár harcosa pedig a kívánatosnak vélt eszme megvalósítása érdekében elvileg bárki ellen bármilyen módon harcolhat; a forradalmár maga dönti el, ki az ellenség, és ő határozza meg annak tulajdonságait. Végső soron a terrorista teljesíti ki a politikai definíciós szabadságát: újraértelmezi önmagát és ellenségét, ennek következtében a teljes társadalmi teret, amelyben már nem is konkrét vagy abszolútizált ellenségek élnek, hanem amelyet egy „teljesen elvonttá és teljesen abszolúttá” (SCHMITT 2002, 162) tett megsemmisítési logika ural. Ez az ellenségteremtő és társadalomalakító művelet vált Schmitt szerint a politika fő tényezőjévé. Ha az állam intézménye és jogrendszere jelöli ki a cselekvési lehetőségeket és a gondolkodási pályákat, akkor többé-kevésbé lehatárolt és világos jelentéstartományú kategóriák alkotják az egyéni tettek és gondolatok bázisát háborúban és békében. A partizánféle harcos azonban felrúgja a kategóriák és definíciók elfogadott rendjét, hogy ő maga legyen a teremtő és definiáló hatalom. „Éppen a tiszta elválasztásokat rombolja szét tudatosan” (SCHMITT 2002, 123), mert újra akarja definiálni a politikai valóságot. Nem igaz azonban, hogy mindent szétrombol és a tökéletes diffúziót prófétája lenne. A terrorista is a maga megkülönböztetéseit és osztályozásait igyekszik a világra ráerőltetni, ellensége tehát az a valaki, akit éppen ő definiált ellenségének. Schmitt egy lehetséges harcos nevében így beszél erről: „Az ellenség az én saját szintemen áll. Ebből az okból következően nekem kell vele harcolva megütközni, hogy saját mértékre, saját határra és saját alakra tegyek szert.” (SCHMITT 2002, 156.)

Ez a definíciós kényszer és szabadság azért olyan nyugtalanító, mert egyrészt egy kiteljesedő világfelfordulás kísérőjelensége, másrészt pedig ellenkezik azzal, amit a benne részt vevők állítanak. Mindenki, aki a folyamat részese, legyen bármelyik oldalon, azt bizonygatja rendületlenül, hogy ő csak valami „nagyon” objektív helyzetet ragadott meg, hogy tehát ellenség- és önértelmezésében nincs semmi önkény és szubjektivitás. Schmitt nem veszi „névértéken” ezt a retorikát, elemzése ezért sem pusztá empirikus regisztráció. Az érintettek definíciós lehetősége azonban elméletében nem elvont állapot, hanem konkrét és valóságos cselekedet, amely a politikait mint hatalmi tényezőket konstituálja: minden megnyilatkozó a divíziók és definíciók révén saját világképét igyekszik másokra kényszeríteni, ha kell fegyverrel is, és már akkor nyert ügye van, ha a megszólított úgy védekezik a támadás ellen, hogy ő nem osztályellenség, nem a nép vagy az emberiség ellensége, még inkább, ha az vissza is lö: „(...) a partizán legyőzése gyakran csak magának a partizánharcnak a tükröképe.” (SCHMITT 2002, 111.)

(2) Schmitt *A politikai fogalma* 1963-as kiadásának előszavában önkritikusan megemlíti, hogy az ellenség fogalmát korábban differenciálatlanul használta. *A Partizán-*

könyv egyik legfontosabb elméleti hozadéka éppen ennek korrekciója, vagyis az ellenségfogalom felbontása, lehetséges típusainak bemutatása. Az ellenségfogalom kialakulása és differenciálódása egyúttal történelmi folyamat is, amelyben létszerű értelemben elmélyül az ellenségesség, az ellentét egyre intenzívebb lesz, s mindinkább a politikai fő tényezőjévé válik. Az irreguláris harcos, aki mindezt képviseli, azért járhatta be ezt a figyelemreméltó utat, mert fokozatosan szétrombolta a korlátozott háború és a jogilag kezelt ellenségeskedés kereteit, és a barát-ellenség diszjunkciót a végsőkéig fesztette. A schmitti „das Politische” szerint a barát és ellenség kategorizálása „a legintenzívebb és legvégsőbb ellentét”, ezért van politikai jelentése (SCHMITT 2002, 21). Amíg azonban az 1932-es szöveg ennek az ellentétnek a specifikumát hangsúlyozta, más lehetséges ellentétekhez viszonyítva, addig a *Partizánkönyv* megmutatja ennek az ellentétnek a konkrét történelmi alakulását és elmélyülését, azt a folyamatot, ahogyan az intenzív ellentét eléri önmaga végső határát, az önmegszüntetés lehetőségét. Ez pedig az ellentét teljes absztrakciója és abszolutizálása.

A történelmi folyamatban a konkrét és valóságos, ezért tellurikus jellegű és korlátok közé szorítható ellenséget az abszolút és végső ellenség váltja fel, aki egyrészt kriminalizált és moralizált, tehát eleve bűnöző és gonosz lény, másrészt mindenütt létezhet. Ellene csak „az emberiség utolsó háborúját” lehet megvívni egy mindent átható „végső harc” formájában. Ebben a helyzetben a felek, véli Schmitt, kölcsönösen taszítják egymást a totális elértéktelenítés szakadékába, és az ellenségesség olyan szörnyű formát ölt, hogy „az embernek talán még az ellenségről vagy az ellenségességről sem szabad beszélnie, sőt mind a kettőt az összes lehetséges formában már törvényen kívül helyezik és elátkozzák, mielőtt a megsemmisítés műve elkezdődhetne. Ekkor a megsemmisítés teljesen elvonttá és abszolúttá válik.” (SCHMITT 2002, 162.) Vagyis az ellentét a végső formájában kiüresedik és önmaga ellentétébe fordul.

Az absztrakttá és abszolúttá növesztett ellenséges viszony a harcoló egyén vonatkozásában Schmitt szerint két következménnyel jár. Egyrészt a harcoló egyének elvesztik politikai karakterüket, mert ha marad is belőlük a kölcsönösen vádaskodó értelmezésekben még valami politikai jelleg, az leginkább egy megfordítás: a kriminalitás és az amoralitás politikai veszélyességének, pusztító természetének a vizionálása, esetleg a hatalom mint olyan önmagában üldözendő állapota. Magyarán az ellenség nem azért ellenség, mert olyasvalamit birtokol, ami esetleg nem lehetne az övé, vagy igazságtalanságot követett el, hanem azért, mert született „bűnözők és szörnyetegek” (SCHMITT 2002, 161) gyülekezete. Másrészt az így megtámadott személy olyan védekezésre kényszerülhet, amelyben egy szintre kerül a támadóval, vagyis igazolja a vádakat, pusztán azért, mert védekezik ellenük. Ez pedig nem szándékos cselekedet, hanem a helyzet következménye. Schmitt Salan tábornok tragikus sorsán keresztül mutatja be a probléma aporetikus természetét és morális dilemmáit. Salan a francia csapatok harcát irányította Indokínában, majd Algériában, végül azonban egy terrorista szervezet, az OAS vezetője lett, mert jó katonaként tisztában volt azzal, amit „legtöbbször Napóleon 1813. szeptember 12-én Lefèvre tábornokhoz intézett parancsaként idéznek: a partizán ellen partizánként kell harcolni”, egészen pontosan: „partizán módjára kell cselekedni mindenütt, ahol partizánok vannak” (SCHMITT 2002, 111). Salan tehát a törvénytelenység legyőzése érdekében kénytelen volt törvénytelenül cselekedni. Ezt a helyzetet és döntést írja Schmitt, Raymond Arontól átvett kifejezéssel, „a téboly logikájá”-nak a számlájára (SCHMITT 2002, 144).

De vizsgálja Schmitt az absztrakttá és abszolúttá növesztett ellenséges viszonyt a háborús eszközök, konkrétan a tömegpusztító fegyverek vonatkozásában is, és fel-

hívja a figyelmet a nukleáris megsemmisítő eszközben rejlő félelmetes és kényszerítő logikára. Úgy látja, hogy ezen fegyverek legsúlyosabb tehertétele és végső veszélye nem is bevetésük közvetlen lehetősége, nem is az a gyakran a falra festett ördögi kép, hogy valamikor egy megfontoltan gonosz ember vagy egy fanatikus csoport rendelkezni fog a tömegpusztító fegyverek bevetésének reális lehetőségével. Az igazi veszélyt Schmitt egy kikerülhetetlen gondolkodási és erkölcsi kényszer logikájában látja. „Azok az emberek – írja –, akik más emberek ellen használják fel az említett eszközöket, kényszerítve érzik magukat arra, hogy e másokat, vagyis áldozataikat és objektumaikat erkölcsileg is megsemmisítsék. Az ellenkező oldalon állókat egészében bűnössé és embertelenné, totálisan értéktelenné kell nyilvánítaniuk. Különben éppen maguk a bűnözők és szörnyetegek.”¹⁰

(3) Carl Schmitt szerint a nukleáris pusztító eszközök kifejlesztése, hadrendbe állítása és felhalmozása kapcsán az emberiség olyan határt lépett át, amelyen áthaladva egyrészt félreérthetetlenül megmutatkozik, hogy mit akarnak valójában a mindenkori „eszmeharcosok”, másrészt világossá teszi az ellenségességre épülő gondolkodás természetlenségét, az emberi teremtő erő mérhetetlen pazarlását, a sehová sem vezető utakat, egy kultúra csődjét. A partizán típusa, vagyis az irreguláris harcos és a privatizált háború azért módszertani kulcs, mert működése és adekvát értelmezése nyomán a politikai valóság ezen természete tárul elénk. Ahol a partizán megszűnik peremfigura lenni, ott a politika ezen új valósága bontakozik ki.

Schmittnél a partizán különleges harcos ugyan, de nem kevésbé fontos vonása, hogy működésének és átalakulásainak megismerési értéke van. A partizánprobléma, írja, az összezavarodott valóság, a tartósan félreértelmezett politikai folyamatok megértésének „próbakövévé válik” (SCHMITT 2002, 121), illetve „a partizán elmélete (...) a politikai valóság megismerésére szolgáló kulcsnak bizonyul” (SCHMITT 2002, 140). Nevezetesen: létezése és központi figurává válása azt mutatja, hogy a barát-ellenség diszjunkció levetette magáról az állami kereteket, regionális korlátai is egyre kevésbé számítanak meghatározó tényezőnek. Egyesek ugyan beszélnek még szubverzív háborúról, inszurrekciós háborúról, pszichológiai hadviselésről, gazdasági háborúról és sok minden másról, ám ezek a leegyszerűsítő vezérszavak csak megneheztetik a helyzet megértését. A kulcsfogalom ugyanis a forradalmárrá és terroristává lett partizán, aki a XX. században egy abszolút és végső ellenség ellen vív totális háborút. Ez az ellentét a kor alapvető politikai állapota, minden más ennek a függvénye vagy folyománya – véli Schmitt.

A háború és az ellenségesség a polémikus megkülönböztetés határa, a háború és az ellenségesség utolsó stádiuma pedig a civil háborúk kirobbantása, a hivatásos forradalmár és a terrorista harca. Küzdelmük azért kerül a középpontba, és azért válnak kulcsfigurákká, mert a végsőig élezi a politikait meghatározó ellentétet, mégpedig nem valami absztrakt elmélet logikája szerint, hanem reális tényszerűséggel. Olyan személyek, akik konkrét és valóságos harcoló félként lettek meghatározó tényezők; magukhoz vonzzák, átalakítják és átértelmezik a politika egész valóságát. Kivételességük okán az egész hordozói. Schmitt szerint az állami partizán és a terrorista figu-

¹⁰ Ugyanezt a logikát véltem felfedezni az öngyilkos terroristánál, amikor „ellenségei megsemmisítéséhez saját testét használja fegyverként, szemünk előtt teljesedik be a korlátlan cselekvés pusztító ereje. Elv és tett egygyé válik, a terrorista most már léte szerint is szembe fordul mindenfajta emberi együttélés két alappillérelével, a legalizált rend valamilyen formájával és az élet tiszteletével.” (SZABÓ 2001, 11.)

rája nincs ugyan mindenütt konkrétan jelen a modern politikában, de elvileg mindenütt megjelenhet, és lehetőségként valóságos létezővé válik. Személyét, törekvéseit, tetteit a tömegmédiá közvetíti mindenki számára, ennek következtében a veszély szimbolikus realitásként mindenhol jelen van, ezért mindenhol számolnak vele. Ez a kalkuláció azonban, legalábbis Schmitt szerint, egyáltalán nem mellékes; éppen ellenkezőleg, a XX. századi politika fő gondolata, mindent meghatározó és mindennek jelentést adó mozzanat, amely a század második felében elérte a végső abszurditást, a totális önmegsemmisítés reális lehetőségének a stádiumát.

ÖSSZEZGÉS ÉS KÖVETKEZTETÉS

A politikai fogalma teoretikus kategóriaként Schmitt felfogása szerint tehát annak történelmi helyzetnek a következménye, amikor az állam és a politika elvált egymástól, vagyis a közügy képviselője és a hatalom gyakorlása megszűnt a kiváltságos rétegek privilégiuma lenni. Ekkortól már nem az a kérdés, hogy ki az állam, hanem az, hogy mi az állam, és a politikai jelzőként már nemcsak az állam tényezőit illeti meg, hanem elvileg a társadalom bármely eleme lehet politikai természetű. A folyamat eléri a hadsereg szféráját és a háborúzás módját is. A reguláris katona és az állami hadsereg, illetve ezek jogilag körülbástyázott háborúja az állam és a politika azonosságának szükségszerű következménye. Amikor azonban a társadalom is politikai tényezőként lép fel, ez a tendencia elvileg nemcsak a hatalomgyakorlás békés módjait érinti, hanem kiterjed a fegyveres küzdelmekre is. A gerilla, a forradalmár és a terrorista nem az állam, hanem a társadalom harcosa. Amennyiben a társadalom és az állam elválik egymástól, akkor a civil társadalom elvileg nemcsak békés feladatokra szerveződhet „alulról és spontán módon”, hanem harci feladatokra is. A „politikai politika” valóságában ezért a városvédőnek és a környezetvédőnek a státusa megegyezik a partizán, vagyis a gerilla, a forradalmár és a terrorista státusával.

A partizánok nem útonálló fosztogatók, nem magánsérelmeiket igyekeznek orvosolni, hanem új közügyeket képviselnek új módon. Schmitt irregularitásukat hangsúlyozza, és jelentős politikai tényezővé válásukat. Ugyanakkor ezek a nem-állami harcosok nem kevésbé fegyverelt, jól képzett, bátor és eredményes katonák lehetnek, mint a reguláris hadsereg harcosai: az előbbieket az állam, az utóbbiak a társadalom szervezett harcosai. A döntő különbség közöttük a támogatottságban van: az előbbit az állam tartja fenn minden rendelkezésére álló eszközzel, az utóbbit a politikai tényezővé vált társadalom. Kétségtelenül a felkelő, a forradalmár és a terrorista támogatottságának a megragadása a nehezebb feladat. Kik, miért, hogyan, mivel támogatják a partizánokat, és egyáltalán támogatják-e őket, vagy csak ők állítják magukról, hogy az elnyomottak és a megnyomorítottak nevében és támogatásával harcolnak? És egyáltalán, kik ők valójában, hiszen ritkán mutatják meg magukat nyíltan. Mindezt valóban nehéz egyértelművé tenni, hiszen éppen az hiányzik a viszonyból, ami az állami regularitás nyilvánvaló vonása, a tartós és legális intézményesedettség. Azt azonban minden reguláris katona megtapasztalhatta, és erre Schmitt is számtalanszor utal, hogy a partizánok társadalmi háttere van. És ez nem is csak egy érdekelt reguláris hatalom vagy harmadik fél, amely esetleg fegyvert szállít neki, mert ellensége az ő ellensége is, hanem a lakosság szélesebb-szűkebb rétegei, akiknek a nevében cselekszik. Ennek hiányában ugyanis semmiféle partizánharc nem tud tartós és sikeres lenni. A nyílt har-

cok teréhez illesztett sötét dimenzió, az egyértelmű jelekkel és szabályokkal folytatott küzdelmek ellenében használt titokzatosság és rejtőzködés sem pusztán a regularitás negatív mása, hanem a társadalmi harcok adekvát eszköze.

A politikai fogalmát, vagyis Schmitt értelmezése szerint a barát-ellenség diszjunkciót az teszi azzá, ami, hogy résztvevője képes saját ellenségét és barátját (én úgy mondanám: szövetségesét) maga meghatározni. Ezért szuverén és politikai tényező. A partizán figurájában Schmitt nyomon követi azokat az elméletileg jelentős történelmi állomásokat, amelyeken áthaladva a partizán felforgató ellenségként egyre jelentősebb politikai tényezővé válik, mígnem a XX. század második felére hivatásos forradalmárként és terroristaként a partizán kiteljesedett természete és észjárása lesz a legalapvetőbb politikai tényező, maga a „das Politische”, amely mindent maga alá gyűr, mindent meghatároz és mindennek „kiutalja” a politikai értelmét – állítja Schmitt.

Én azonban ezt csak drámai felhívásként tudom elfogadni, ami természetesen kritika, de immanens kritika, mert belül marad a Schmitt által vázolt pozíción, azaz a politikai fogalmán. Úgy vélem ugyanis, hogy a politika tárgyilag tekintve nemcsak harc, hanem építés, nemcsak az ellenség legyőzése, hanem szövetségek kötése és fenntartása is, közügyek kitűzése és vitatása, a közösséget érintő döntések meghozatala, békében is. Schmitt *A politikai fogalmában* ír arról, hogy a politikai gondolkodástörténet igazán nagy hatású teoretikusai elméleteiket, helyesen cselekvő politikusai pedig tetteiket a politikai ember veszélyes és harcoló természetére építették, azaz világosan kijelölték ellenségüket (SCHMITT 2002, 40–47). Én nem gondolom, hogy az „megkülönböztetésre való képtelenség vagy az ettől való vonakodás a politikai vég tüneteként” (SCHMITT 2002, 47) lenne értelmezhető. Hiszen a *Partizánkönyv* éppen azt mutatja meg, hogyan fordul ez az ellentét visszajára, hogyan formalizálódik és számolja fel önmagát. Vagyis azt, hogy mire vezet az ellenségességben való következetes és kizárólagos gondolkodás. Ennyiben természetesen választás kérdése, hogy azonosulunk-e egy ilyen politikai értelmezéssel és küzdelemmel, akár az egyik, akár a másik oldalon.

Schmittnél azonban nem egyszerűen csak az erkölcsi dilemma végső formája tárul elénk a maga tragikus súlyával. A *Partizánkönyv* utolsó lapjain világossá teszi, hogy a pusztító-gyilkoló ember, a politikainak barátra és ellenségre való felosztása mind a szereplők, mind a viszonyok, mind az eszközök és tettek vonatkozásában elérheti, és korunkra talán el is érte azt a stádiumát vagy „kiteljesedését”, ahonnan nincs tovább. Magyarán, nem azért tekinthetem a politikai valóságot közösségépítésnek és jóra való szövetkezésnek, amely persze rivalizáló törekvésekkel párosul, mert „az ember eredendően jó” vagy mert „nem támogathatjuk a rosszat”, vagy mert ez maga lenne a „filozófiai képtelenség”. Nem, Schmitt azt mutatja meg, hogy mi is valójában és mire vezet a politikai harcként felfogva és művelve. Negatívumai és imperatívuszai nem kevesek elvont teóriájaként vagy erőtlén morális óhajként állnak előttünk, hanem történelmi folyamatként, empirikusan megtapasztható módon és mindenki számára érzékileg is prezentálva vagy közvetítve. Leginkább pedig egy következetes és könyörtelen logika eredményeként. Nem nehéz a *Partizánkönyv* konklúzióját abban látni, hogy a háborúval azonosított politika folytathatatlan mind teoretikusan, mind az egyetemes emberi tapasztalatok alapján. Pontosabban, választhatunk: vagy felszámoljuk az emberiség kultúráját, vagy új tartalmat adunk a politikai fogalmának.

Egy ilyen kritika kapcsán azonban felmerül a kérdés: az ember az efféle tágyítással és lazítással, a köznapai politikai tennivalók teoretikus beemelésével vajon nem teszi-

e kétségessé Schmitt kulcskategóriáját, vagyis nem fosztja-e meg a politikai fogalmát egzisztenciális karakterétől és komolyságától. Schmittnél ugyanis a „politikai politika” nem játszadozás, nem mellékes ügyek intézgetése, spektakulum vagy manipuláció, hanem olyan ügy, amelynek tétje van, amiért harcolni is érdemes, akár életre-halálra. Válaszom az, hogy nem, mert Schmittnél a komolyság nem morális követelmény vagy fegyveres szembenállás, hanem a politikai létmódja, nevezetesen decízió kérdése, amelynek alapja természetesen a minél egyértelműbb különbségtevés és kérdésfeltevés, nevezetesen, hogy miben is kell döntenünk, mik között kell választanunk. „A politikai lényege egyáltalán nem az ellenségesség”, írja Schmitt a *Partizánkönyv* végén, hanem a szembenállók és szembenállások „megkülönböztetése” (SCHMITT 2002, 160). Nála a politikai azért komoly és azért van tétje, mert az embernek a közéletben egzisztenciális súllyal bíró döntéseket kell hoznia, vagyis választania kell, hogy mit kíván magának és másoknak, milyen ideákban hisz, milyen lehetőségekkel él vagy nem él, ki vagy mi mellé áll, mit tesz és mit nem tesz.

Ezek a decíziók azonban nem elvi döntések vagy általános állásfoglalások, hanem konkrét szituációkban született konkrét választások, amelyeket nehezebb megtenni, mint általános vallomásokot prezentálni: ki ne szeretné a hazáját, ki ne a közjó érvényesítésén munkálkodna. A haza vagy a nemzet javát azonban gyakran leginkább rendes adófizetéssel lehet szolgálni, nem pedig „hazapuffogatással” és „nemzetimádással”, de azt sem könnyű világossá tenni, hogy éppen mi szolgálhatja leginkább a közjót, és aztán ennek megfelelően cselekedni. A barát-ellenség diszjunkció a döntési és választási kényszerek kiélezése révén nyilvánvalóvá teszi az ember közösségi létezésének kulcsmozzanatait, a politikait általánosan átható egzisztenciális komolyságot. A „politikai politika” tétje a mindennapokban is az egyén közösségi sorsa, amelynek döntései nem kevésbé bírnak egzisztenciális súllyal, mint a kiélezett háborús helyzetek választásai.

IRODALOM

- DEMANDT, Alexander 1988. Staatsform und Feindbild bei Carl Schmitt, *Der Staat*, 27, 23–32.
- FREUND, Julien 1988. Der Partisan oder der kriegerische Friede. In Helmuth Quaritsch (Hrsg.): *Complexio Oppositorum. Über Carl Schmitt*. 28. Sonderseminar der Hochschule für Verwaltungswissenschaft Speyer, 387.
- KAUFMANN, Mathias 1988. *Recht ohne Regel? Die philosophische Prinzipien in Carl Schmitts Staats- und Rechtslehre*. Freiburg und München. 68.
- LLANQUE, Marcus 1990. Ein Träger des Politischen nach dem Ende der Staatlichkeit. Der Partisan in Carl Schmitts politischer Theorie. In MÜNKLER 1990, 61–80.
- MÜNKLER, Herfried (Hrsg.) 1990 *Der Partisan. Theorie, Strategie, Gestalt*. Opladen: Westdeutscher. 587.
- NEUMANN, Volker 1980. *Der Staat im Bürgerkrieg. Kontinuität und Wandlung des Staatsbegriffs in der politischen Theorie Carl Schmitts*. Frankfurt am Main.
- SCHMITT, Carl 2002. *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
- SCHMITZ, Mathias 1965. *Die Freund-Feind-Theorie. Entwurf und Entfaltung*. Köln: Opladen. 226.
- SCUPIN, Hans Ulrich 1966. *Rezension zur „Theorie des Partisanen“*. In *Der Staat*, 5. 247.
- SZABÓ Márton 2000. Politika versus politikai. Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In Szabó Márton (szerk.): *Beszé- lő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Budapest: Józsefvég Műhely.
- SZABÓ Márton 2001. A láthatatlan ellenség. *Kritika*, (XXX.) 12. 9–11.
- TOMMISSEN, Piet 1968. Über Carl Schmitts „Theorie des Partisanen”. In Hans Barion (Hrsg.): *Epirrhosis. Festgabe für Carl Schmitt*, Band II, Berlin.